ՀՍՍՀ ՊԵՏՇԻՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱ ՆԱԽԱԳԾՄԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ԳԻՏԱ-ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱ-ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՔԱՐՏԵԶ-ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ

Ցախաց Քար (Եղեգնաձորի շրջան)

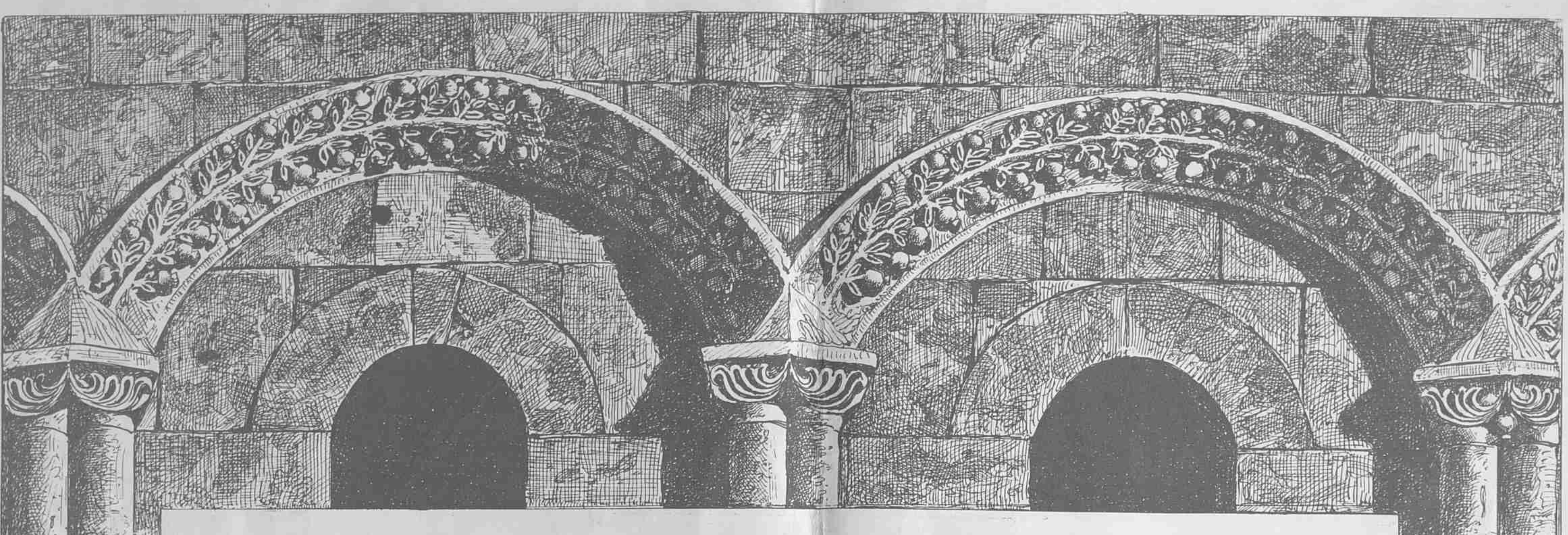

Հայ ժողովուրդը անցել է մեծ և դժվարին պատմական ուղի: Չնայած դաժան փորձություններին և ֆիզիկական բնաջնջման վտանգին, նա ստեղծել և մեր օրերն է հասցրել ինքնատիպ բազմադարյան մշակույթ, որն իր արժանի տեղն է գրավում համաշխարհային մշակույթի գանձարանում:

Այդ բազմերանգ մշակույթի մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում հայկական դասական ճարտարապետությունը, ուր առավել մարմնավորվում է ժողովրդի ստեղծագործական կորովը և ըմբոստ ոգին:

Հայաստանն իրավամբ համարվում է թանգարան բաց երկնքի տակ: Միայն Սովետական Հայաստանում առկա են տարբեր դարաշրջաններում կառուցված շուրջ 5 հազար հուշարձան՝ բնակավայրերում, անառիկ հրվանդանների, բարձր քարաժայռերի վրա, անտառներում, լեռնային գետերի հովիտներում, մթին կիրճերում և այլուր:

Ամենահին ճարտարապետական հուշարձանները Հայկական լեռնաշխարհում 4—6 հազար տարեկան են (Թեղուտ, Շենգավիթ և այլն): Բրոնզե դարաշրջանից պահպանվել են մեծ քանակությամբ մեգալիթյան կառուցվածքներ, կիկլոպյան ամրոցներ, բերդ-շեններ, կացարաններ և այլն:

Ճարտարապետության որոշակի զարգացում դիտվում է Ուրարտական պետականության գոյության ժամանակաշրջանում (9—6-րդ դդ. մ. թ.ա.): Ուրարտուի բարձրարժեք և բարձրարվեստ ճարտարապետությունը մշակեց ամրոցաշինության և քաղաքաշինության որոշակի սկզբունքներ, մշակութային սերտ կապերի մեջ լինելով հին արևելյան առաջավոր երկրների հետ (Ասորեստան, Աքեմենյան Իրան և այլն): Ուրարտական ճարտարապետության կառուցողական ավանդների կիրառումը կապված է հայկական պետականության առաջացման և հայ ժողովրդի կազմավորման հետ (6—4-րդ դդ. մ.թ.ա.): Խոշոր շինարարական աշխատանքներ են կատարվում հնուց ի վեր գոյություն ունեցող Անի—Կամախ, Վան, Արմավիր քաղաքներում: Քաղաքային շինարարության մեծ թափ նկատվում է հելլենիզմի դարաշրջանում, մասնավորապես Արտաշեսյանների հարստության ժամանակաշրջանում (2—1-ին դդ. մ.թ.ա.): Հանդես են գալիս Արտաշատը, Նախճավանը, Զարեհավանը, Տիգրանակերտը, քիչ ավելի ուշ՝ Վաղարշապատը, Մծուրը և այլ քաղաքներ, որոնք խոշոր դեր են կատարում երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքում:

Այս շրջանի ուշագրավ հուշարձաններից է առաջին դարում կառուցած Գառնիի հեթանոսական տաճարը:

Հայկական ճարտարապետությունը անտիկ արվեստի հետ ունեցած որոշակի շփման պայմաններում ընթացել է ինքնուրույն զարգացման ուղիով:

4—7-րդ դդ. Հայկական ճարտարապետության բուռն ծաղկման շրջանն էր, երբ ավարտվում է հայկական ազգային ճարտարապետության կազմավորումը: Լայն ծավալ են ստանում պաշտամունքային շինությունների կառուցումը՝ կապված քրիստոնեության ընդունման հետ (301 թ.): Անդրանիկ շինությունները իրենցից ներկայացնում էին արևմուտքից-արևելք ձգված երկար սրահներ, այսպես կոչված միանավ և եռանավ բազիլիկներ (Ծիրվանջող, Եղվարդ, Դիրաքլար, Թանահատ, Քասաղ, Երերույք, Դվին, Տեկոր և այլն): Բազիլիկ տաճարների հետ մեկտեղ 5—7-րդ դդ. հանդես են գալիս կենտրոնագմբեթ, խաչաձև հատակագծով հոյակերտ կառուցվածքներ: Գմբեթավոր ճարտարապետության այս փայլուն վերելքը չուներ իր հավասարը ոչ մի այլ երկրում: Հայկական ճարտարապետությունը ընթանում էր ճարտարապետական ստեղծագործական մտքի առաջավոր շարքերում: Այս շրջանում կառուցված հոյակապ կառույցների թվին են պատկանում Ավանի, Հռիփսիմեի, Սիսավանի, Մրենի, Լմբատի, Ալամանի, Ոսկեպարի, Բագարանի, Մաստարայի, Թալինի, Արթիկի, Արուճի և այլ տաճարները, որոնք առանձին վերցված մի ամբողջ դարաշրջան են համաշխարհային ճարտարապետական-կառուցողական արվեստի մեջ: Հայկական ճարտարապետության գլուխ-գործոցը Զվարթնոցն էր, որտեղ խտացված էր դարերով կուտակված շինարարական և գեղարվեստական ավանդները:

5—7-րդ դդ. քաղաքացիական կառույցներից շատ քիչ բան է պահպանվել: Խիստ ուշագրավ է Դվին քաղաքի աշխարհիկ շինությունների կոմպլեքսը (Կաթողիկոսի պալատը, գահանիստ դահլիճը և այլն), ինչպես նաև 7-րդ դ. կառուցված Զվարթնոցի և Արուճի պալատական կառուցվածքները:

Վաղ ֆեոդալիզմի հուշարձաններն աչքի են ընկնում իրենց ներքին և արտաքին հարդարման յուրահատուկ կողմերով, ուրույն որմնանկարներով և խճանկարներով, բարձրաքանդակների և որմնազարդերի ոճական առանձնահատկություններով:

Ճարտարապետության բուռն զարգացումը ընդհատվեց 7-րդ դ. վերջում և Հայաստանը շուրջ երկու դար ընկավ արաբական լծի տակ: Հայկական պետականության վերականգնումը Բագրատունիների գլխավորությամբ 9-րդ դարում լայն հող ստեղծեց ճարտարապետության և շինարվեստի նոր վերելքի համար:

9—11-րդ դդ. ճարտարապետության զարգացման մեջ իրենց ոճական առանձնահատկություններով առանձնանում են ստեղծագործական մի քանի դպրոցներ՝ Սյունիքի, Վասպուրականի, Արարատ—Շիրակի և Տաշիր—Ձորագետի: Կառուցվում են հիանալի կոթողներ, ինչպիսիք են Սևանի հուշարձանախումբը, Տաթևը, Նորատուսը, Սանահինի, Կեչառիսի առաջնեկները և այլն: Ախթամար կղզու վրա 10-րդ դարի սկզբում վեր է խոյանում ճարտարապետ Մանուելի կերտած Սբ. Խաչ եկեղեցին, որը մի եզակի երևույթ էր հայկական ճարտարապետության մեջ և համարվում է նրա գլուխգործոցներից մեկը իր ներքին և արտաքին նոխ հարդարանքով:

10—11-րդ դդ. մայրաքաղաք Անին դարձավ ճարտարապետական մտքի զարգացման հիմնական կենտրոնը և իր անմիջական ազդեցությունն ունեցավ երկրի բոլոր շրջանների ճարտարապետության զարգացման վրա:

Ճարտարապետության հզոր վերելքը առանձնապես ակնառու է 12—13-րդ դդ.: Կառուցվում են և վերջնականապես ձևավորվում վանական խոշոր կոմպլեքսները՝ Սանահինը, Հաղբատը, Սաղմոսավանքը, Գոշավանքը, Նորավանքը և այլն: Այս դարաշրջանից մեզ են հասել աշխարհիկ ճարտարապետության հիանալի կոթողներ, կամուրջներ, քարավանատներ, ամրոցներ: Ամրոցաշինության գլուխգործոցներից են Անիի պարիսպները:

10-րդ դարից հայկական ճարտարապետության մեջ մուտք գործեց կառուցվածքի նոր տեսակ՝ գավիթը և ժամատունը, որոնք իրենց կառուցման հիմքում ունեին հայկական ժողովրդական տան ազդեցությունը:

Հայաստանը հարուստ է մեմորիալ ճարտարապետության հուշարձաններով: 5—7-րդ դդ. կառուցվածքների մեջ մեծ խումբ են կազմում կոթողները, հուշասյուները, մահարձանները, դամբարանները և այլն: Սկսած 9-րդ դարից լայն ծավալ են ստանում խաչքարերը, որոնք կանգնեցվում էին տարբեր նպատակների համար: Մեմորիալ ճարտարապետության հուշարձանների այս խումբը աչքի է ընկնում կոմպոզիցիոն բազմազանությամբ և ցայտուն կերպով վկայում է հայ միջնադարյան քանդակագործների վարպետության և ստեղծագործական հնարավորությունների մասին:

Պատմական հուշարձանների վրա պահպանվել են բազմահազար արձանագրություններ, որոնք հարուստ աղբյուր են հանդիսանում հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի և տնտեսական պատմության կերտման համար:

Հայկական միջնադարյան մոնումենտալ ճարտարապետության մեջ որպես շինաքար հիմնականում օգտագործվել է հրաբխային ծագում ունեցող բազմերանգ տուֆը: Քաղաքացիական ճարտարապետության մեջ օգտագործվել է նաև հում և թրծած աղյուսը (Դվին): 5—7-րդ դդ. շինությունները հիմնականում ծածկվել են կղմինդրերով, իսկ հետագա դարերում՝ քարե կղմինդրաձև սալիկներով: Ժողովրդական ճարտարապետության մեջ և աշխարհիկ (պալատական) շենքերում կիրառվում էր երդիկավոր ծածկերի գմբեթաձև հորինվածքը (հազարաշեն, սողոմաքաշ):

* * *

Պատմական Հայաստանի սահմաններում պահպանված տասնյակ հազարավոր ճարտարապետական հուշարձաններից հիշյալ քարտեզի վրա պատկերված են միայն Սովետական Հայաստանի հուշարձանների մի փոքրիկ մասը: Տվյալ քարտեզի նպատակն է լայն հասարակությանը ծանոթացնել հայկական ճարտարապետության կոթողներին և օգնել հանրապետություն այցելած զբոսաշրջիկներին:

Հուշարձանները տրված են ըստ հանրապետության շրջանների և նրանց անվանումները շարադրված են ստորև բերված ցուցակում, որտեղ նշված են հուշարձանի անունը, կառուցման ժամանակը և այն բնակավայրերը, որոնցում, կամ նրանց շրջակայքում գտնվում են հուշարձանները: Հուշարձաններն այցելողների համար քարտեզը կարող է ծառայել նաև որպես ուղեցույց:

Քարտեզը եզրող նկարների անվանումները. 1. Արծվախոյակ Զվարթնոցից, 2. Խաչքար Օշականում, 3. Եկեղեցու ավերակներ Ուշի գյուղի մոտ, 4. Արատեսի վանքը, 5. Ցախաց քարի վանքը Եղեգիս գյուղի մոտ, 6. Տաթևի վանքի ընդհանուր տեսարանը, 7. Հռիփսիմեի տաճարի ներքին տեսքը, 8. Բյուրականի եկեղեցու խոյակներից մեկը, 9. Աղջոց վանքի մուտքի բարձրաքանդակներից մեկը, 10. Բարձրաքանդակ Թանահատի վանքի վրա, 11. Խաչքար Աղջոց վանքի մոտ, 12. Բարձրաքանդակ Մակարավանքից, 13. Կեչառիսի վանքի պատի խորշերից մեկը, 14. Կեչառիսի գավթի մուտքը, 15. Մակարավանքի զարդաքանդակներից, 16. Սանահնի Տուտեորդու խաչքարի արձանագրության մի դրվագ, 17. Կեչառիսի գավթի ներքին տեսքը:

ԲԱՐՁՐԱՔԱՆԴԱԿ ՍԲ ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔԻՑ
ԱԼԱՎԵՐԴՈՒ ՇՐՋԱՆ

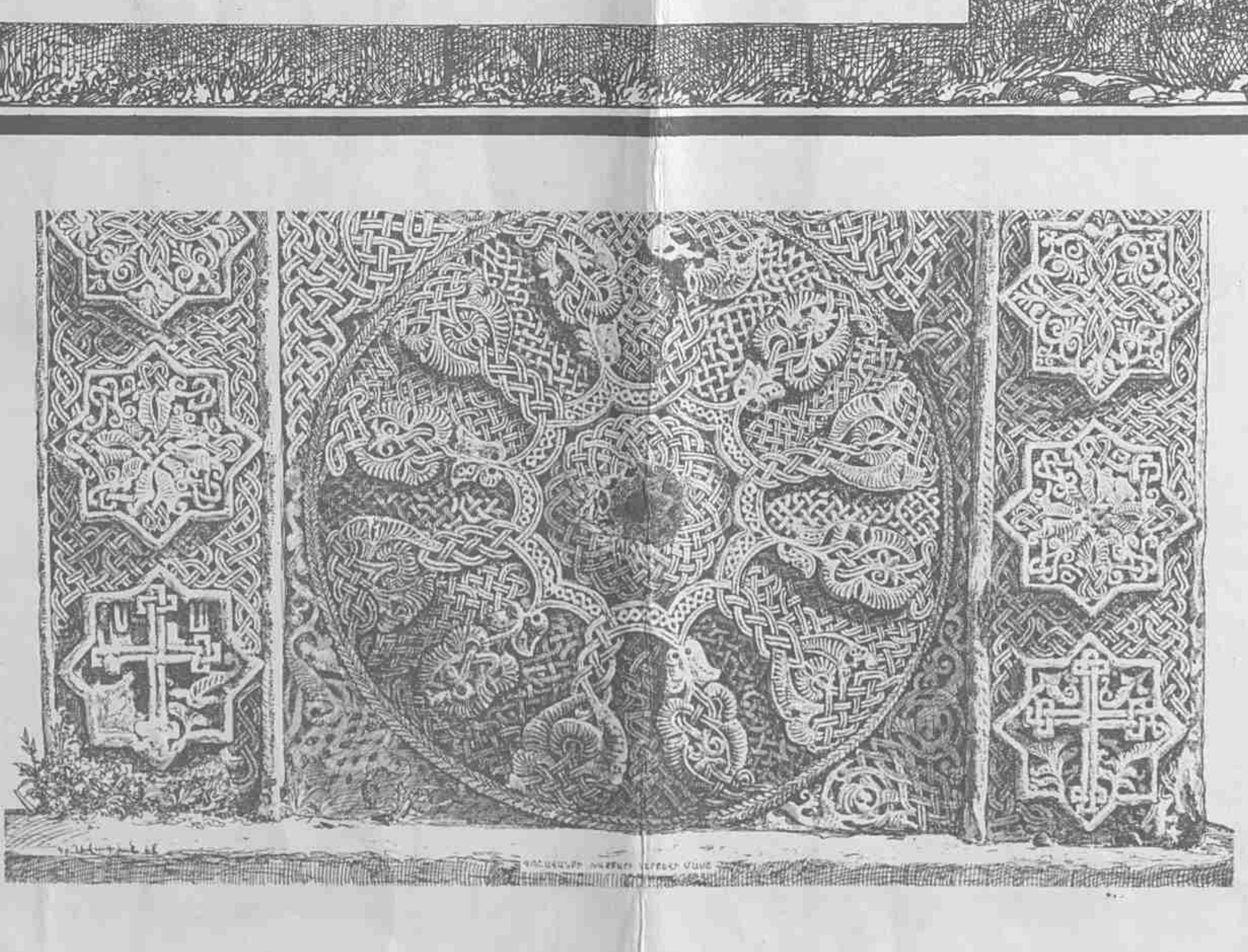

ԿԵՆԴԱՆՈՒ ՔԱՆԴԱԿ ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻՑ
ՇԱՄՇԱԴԻՆԻ ՇՐՋԱՆ